

HENRYK JAROSZEWICZ

Uniwersytet Wrocławski

hjarosz@interia.pl

Zwrot frazeologiczny jako baza w polskiej i serbskiej derywacji międzyfrazeologicznej

We współczesnej polskiej oraz serbskiej lingwistyce coraz silniej ugruntowuje się przekonanie, że na zasób słownikowy języka składają się nie tylko leksemy, lecz także frazeologizmy¹. Tym samym, frazeologizmy zaczynają być postrzegane jak pełnoprawne elementy leksykonu, zasługujące na poważny i wnikliwy naukowy ogląd. Za sprawą podniesienia frazeologizmu do statusu jednego z dwóch składników systemu słownikowego, uwidacznia się dysproporcja w naukowym opisie sposobów i metod powiększania leksykonu. Nietrudno bowiem zauważyć, że zarówno w polskiej, jak i serbskiej lingwistyce zdecydowana większość dotychczas wydawanych prac z zakresu derywacji zajmowała się podsystemem leksemów. Badacze, poruszając się w obrębie klasycznie rozumianego słowotwórstwa, dość obszernie analizowali sposoby tworzenia derywatów leksykalnych, klasyfikowali ich rodzaje, opisywali wewnętrzną budowę wyrazów pochodnych, zajmowali się rodzajami formantów itp. Stosunkowo rzadko można się było natomiast spotkać z podobnymi rozważaniami poświęconymi frazeologizmom, czyli elementom składowym drugiego z podsystemów zasobu słownikowego języka. Procesy derywacyjne, w których uczestniczą frazeologizmy, stanowiły — i wciąż jeszcze stanowią — mało zbadany obszar językowy nie tylko w polskiej, lecz także w serbskiej lingwistyce².

¹ Por. A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993, t. II, s. 307–326; D. Mršević-Radović, *Frazeološke glagolsko-ime-ničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Beograd 1987; D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad 1998; R. Dragičević, *Leksikologija srpskog jezika*, Beograd 2007.

² Z ważniejszych polskich i serbskich prac wymienić można: S. Bąba, *Derywacja frazeologiczna jako jeden ze sposobów pomnażania frazeologii współczesnej polszczyzny*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, X, (XXX) 2003, s. 7–23; D. Buttler, *O zjawiskach derywacji we frazeologii*, „Poradnik Językowy” 1981, 5 (387), s. 229–237; E. Kozarzewska, *Typy alternacji w związkach frazeologicznych*, „Prace Filologiczne” XIX, Warszawa 1969, s. 179–184;

Niniejsza praca przynajmniej częściowo wpłynie na wyrównanie wspomnianych dysproporcji. Obiektem badań staje się bowiem zwrot frazeologiczny jako baza derywacyjna dla innych zwrotów. Fundacja tego rodzaju stanowi rzecz jasna tylko część procesów składających się na derywację międzyfrazologiczną — funkcję bazy mogą pełnić bowiem nie tylko zwroty, ale również wyrażenia rzeczownikowe, wyrażenia określające czy nawet frazy³. Te same typy frazeologizmów występują zresztą w roli derywatu frazeologicznego⁴. Ze względu jednak na fakt, że niektóre odmiany derywacji międzyfrazologicznej zostały już szczegółowo opisane w innych pracach⁵, a także z powodu ograniczeń objętościowych, w niniejszej rozprawie zostały przedstawione jedynie te transformacje, które można wpisać w model derywacyjny: ZWROT FRAZEOLOGICZNY → ZWROT FRAZEOLOGICZNY.

1. Derywacja leksykalna zwrotów frazeologicznych poprzez komutację

Komutacja to jedna z częściej spotykanych metod derywacji międzyfrazologicznej. Niektórzy badacze uważają nawet, że jest to główna metoda fundowania frazeologizmów na bazie innych wyrażen frazeologicznych⁶. Poprzez komutację tworzyć można derywaty modyfikacyjne (wraz z tautologicznymi) oraz mutacyjne⁷. W obrębie derywatów modyfikacyjnych odnaleźć można dość charaktery-

A.M. Lewicki, *Derywacja frazeologiczna — najwyższy współcześnie stopień abstrakcji w poznaniu zasobu frazeologicznego*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin 1981, s. 13–29; A. Menac, *O strukturi frazeologizma*, „Jezik” XVIII, Zagreb 1970–1971, s. 1–4; A. Pajdzińska, *Derywacja frazeologiczna czy derywacja od frazeologiczna?*, „Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej” VI, Wrocław 1994, s. 33–40.

O wiele lepiej i wszechstronniej zjawisko derywacji frazeologicznej (*вариантность фразеологических единиц*) opisane jest w literaturze rosyjskiej (por. np. B.M. Мокиено, *Славянская фразеология*, Москва 1989, s. 9–48 oraz zawarta tam bibliografia).

³ Przyjmuje się funkcjonalny podział frazeologizmów stosowany przez A.M. Lewickiego (A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *op. cit.*).

⁴ Mowa tu o transformacjach typu: NIEBIESKI PTAK → NIEBIESKI PTASZEK, KROPLA W MORZU → KROPLA W MORZU POTRZEB, STAJNIA AUGIASZA → OCZYŚCIĆ STAJNIĘ AUGIASZA, CIERPLIWY JAK ANIOŁ → ANIELSKA CIERPLIWOŚĆ; NOSIĆ NA RĘKACH → NOSZONY NA RĘKACH, MĄCIĆ WODĘ → MĄCENIE WODY, WALCZYĆ Z WIATRAKAMI → WALKA Z WIATRAKAMI; OBIECYWAĆ GRUSZKI NA WIERZBIE → GRUSZKI NA WIERZBIE itd.

⁵ Por. H. Jaroszewicz, *Frazeologizm jako baza derywacyjna leksemów w języku polskim oraz serbskim*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich*, 8, *Opis, konfrontacja, przekład*, red. J. Sokołowski, I. Łuczaków, [w przygotowaniu]; *idem*, *Derywacja frazeologiczna w języku polskim i serbskim*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich*, 8, *Opis, konfrontacja, przekład*, red. J. Sokołowski, I. Łuczaków, [w przygotowaniu].

⁶ W. Lubaś, *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*, Opole 2003, s. 452.

⁷ W niniejszej pracy, ze względu na jej ograniczoną objętość, nie porusza się szerzej problemu formantu frazeologicznego (frazieotwórczego), omawianego zresztą w wielu polskich

styczne typy derywatów stylistycznych. Są to formy pochodne, które prymarnie różnią się od bazy derywacyjnej odmiennym nacechowaniem stylistycznym — odmiennym rodzajem ekspresji oraz innym stopniem jej natężenia.

a) Jedną z najczęściej spotykanych komutacyjnych metod derywacji jest tworzenie frazeologizmu w oparciu o zjawisko leksykalnej *synonimii* czy też *bliżskoznaczności*. Trudno mówić o istnieniu pełnej sinonimii leksykalnej — formy uznawane za synonimy, pomimo wspólnej wiązki relewantnych semów, różnią się drugorzędnymi cechami, głównie na płaszczyźnie stylistycznej (emocjonalnej), środowiskowej, kontekstowej, chronologicznej, terytorialnej itd. Tym samym synonimia jest pojęciem, które powinno być rozpatrywane w kategoriach skalarnych, nie zaś absolutnych. Problem ten ma bezpośrednie przełożenie na relacje istniejące pomiędzy frazeologizmami, które są powiązane stosunkiem derywacyjnym. Biorąc pod uwagę stopień sinonimii, można wskazać istnienie frazeologizmów, które zostały utworzone dzięki komutacji elementów leksykalnych cechujących się wysokim stopniem semantycznego podobieństwa. Z sytuacją taką spotkać się można w ciągach typu⁸:

BACITI U STARO GVOŽĐE → BACITI U STARO ŽELJEZO⁹; BOJATI SE SVOJE SENE ↔ PLAŠITI SE SVOJE SENE; DATI ZNAK ↔ DATI SIGNAL; IMATI TANKE ŽIVCE → IMATI TANKE NERVE; ODGOVORITI ↔ REĆI ↔ ODVRATITI ↔ KAZATI KAO IZ PUŠKE; POVUĆI ZA JEZIK

opracowaniach (por. np. S. Bąba, *Derywacja frazeologiczna jako jeden ze sposobów pomnażania frazeologii współczesnej polszczyzny*, [w:] *idem, Frazeologia polska. Studia i szkice*, Poznań 2009, s. 181–192; D. Buttler, *Przydatność pojęć i terminów słowotwórczych w badaniach frazeologicznych*, „Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej” VI, Wrocław 1994, s. 27–32; A.M. Lewicki, *O możliwości zastosowania pojęcia formantu we frazeologii*, „Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej” VI, Wrocław 1994, s. 21–25). Bez wątpienia można jednak mówić o istnieniu formantu frazeologicznego (jak też podstawy frazeologicznej) w omawianym tu rodzaju derywacji frazeologicznej. Formant, czyli element dyferencjujący bazę od derywatu, może tu mieć dwojaki charakter: a) leksykalny, będąc elementem leksykalnym dodanym do struktury bazowego frazeologizmu (derywacja zwrotów poprzez addycję) lub też elementem leksykalnym, który zastąpił inny element leksykalny bazy, powiązany z nim jakąś relacją semantyczną — synonimią, hiponimią, metonimią itp. (derywacja zwrotów poprzez komutację); b) morfologiczny, będąc morfemem użytym podczas afiksacji jednego z członów frazeologizmu bazowego (derywacja zwrotów przez afiksację).

⁸ W pracy został przeanalizowany materiał frazeologiczny wyekscerpowany z następujących publikacji: J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1982; Đ. Otašević, *Mali srpski frazeološki rečnik*, Beograd 2007; S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985; S. Bąba, G. Dziamaska, J. Liberek, *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2000; P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003; A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny* PWN, Warszawa 2010.

⁹ Używane w pracy symbole strzałek „↔” oraz „→” oznaczają kierunek motywacji frazeologizmów (pierwszy z symboli oznacza motywację wzajemną, nieukierunkowaną). O motywacji wzajemnej szerzej A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa 2002, s. 169–171.

(KOGA) ↔ **POTEGNUTI ZA JEZIK** (KOGA); **PREDATI DUŠU BOGU** ↔ **PREDATI DUŠU GOSPODU**; **SIĆI S POZORNICE** ↔ **SIĆI SA SCENE**; **STAVITI NAGLASAK** ↔ **AKCENAT**;

BIĆ ↔ **WALIĆ** ↔ **UDERZAĆ GŁOWĄ O MUR**; **KONAĆ ZE ŚMIECHU** ↔ **UMIERAĆ ZE ŚMIECHU**; **PILNOWAĆ JAK OKA W GŁOWIE** ↔ **STRZEC JAK OKA W GŁOWIE**; **WEJŚĆ KOMU NA PENSJĘ** ↔ **WEJŚĆ KOMU NA POBORY**; **WETKNAĆ KIJ W MROWISKO** ↔ **WSADZIĆ KIJ W MROWISKO**; **WYLAĆ KUBEŁ ZIMNEJ WODY NA GŁOWĘ** ↔ **WYLAĆ WIADRO ZIMNEJ WODY NA GŁOWĘ**; **ZŁAPAĆ PANA BOGA ZA NOGI** ↔ **CHWYCIĆ PANA BOGA ZA NOGI**; **ZROBIĆ BIZNES** ↔ **ZROBIĆ INTERES**.

Jak widać, wymianie podlegają jednostki leksykalne, pomiędzy którymi różnice semantyczne często są trudne do dostrzeżenia bądź też sprowadzają się do niuansów znaczeniowych. Tym samym derywaty typu **POTEGNUTI ZA JEZIK**, **STRZEC JAK OKA W GŁOWIE** itd. uznać można za derywaty tautologiczne, czyli takie, w których formant pełni funkcję strukturalną¹⁰.

b) Najczęściej podczas derywacji frazeologizmów komutacji podlegają jednak leksemy pozostające z sobą w luźniejszych związkach semantycznych. Niejednokrotnie różnice znaczeniowe występujące pomiędzy nimi nie pozwalają uznać jednostek ulegających wymianie za formy bliskoznaczne. Nie ulega jednak wątpliwości, że nawet jeśli w procesie komutacji biorą udział leksemy odsyłające do różnych desygnatów, elementy te pozostają w różnego rodzaju ścisłych związkach semantycznych. Bardzo często są to hiponimy jednego hiperonimu (ptiĉji = ‘pileći’ + ‘kokošiji’ + ‘svraĉi’), leksemy przynależne do tej samej klasy przedmiotów (noż, briaż, britva) bądź też jednostki posiadające wspólną wiązkę charakterystycznych semów, relewantnych w kontekście semantycznym całego frazeologizmu (bandera, metla ≈ ‘dugačka’, ‘okomita’, ‘uska’ itd.). W wyniku komutacji takich jednostek dochodzi do powstania derywatu frazeologicznego, który prymarnie różni się od swojej bazy innym rodzajem *obrazowości*. Derywat ten, choć opiera się na strukturze semantycznej bazowego frazeologizmu, w inny sposób interpretuje denotowaną czynność i jej poszczególne aspekty. Rozbieżności interpretacyjne zasadniczo wynikają z różnorodnej, kognitywnej percepcji poszczególnych elementów otaczającego świata, z innych — zarówno jednostkowych, jak i grupowych — mentalnych konotacji i skojarzeń. Za przykłady frazeologizmów pozostających z sobą w odleglejszym stosunku synonimii służyć mogą jednostki typu:

¹⁰ Formant (a więc element leksykalny podlegający komutacji) pełni w tym przypadku podobną funkcję, jak formant słowotwórczy w przykładach typu *wrócić* → *po-wrócić*, *siąść* → *u-siąść*, czyli nie niesie z sobą żadnych treści semantycznych, służąc jedynie ukonstytuowaniu nowej formy synonimu (zjawisko derywacji tautologicznej por. w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzycowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1998, s. 375, 563).

DONETI NA TACNI ↔ TANJIRU ↔ POSLUŽAVNIKU; DRŽATI KONCE U RUKAMA ↔ DRŽATI UZDE U RUKAMA; DRŽATI SE KAO PIJAN PLOTA ↔ DRŽATI SE KAO SLEPAC PLOTA; DRŽI SE KAO DA JE METLU PRGUTAO ↔ DRŽI SE KAO BANDERU PROGUTAO; IĆI PO OŠTRICI NOŽA ↔ BRIJAČA ↔ BRITVE; IMATI PTIČJI → PILEĆI ↔ KOKOŠIJI ↔ SVRAČI MOZAK; PEČENI GOLUBOVI PADAJU S NEBA ↔ PEČENE ŠEVE PADAJU S NEBA; VENČATI SE OKO VRBE → OŽENITI SE OKO VRBE; ZAPRŽITI ↔ ZASOLITI ↔ ZAPAPRITI ↔ OSOLITI ↔ SKUVATI (NEKOME) ČORBU; ŽIVOT MU VISI O DLACI ↔ ŽIVOT MU VISI O NITI;

POŁOŻYĆ GŁOWĘ POD TOPÓR ↔ POŁOŻYĆ GŁOWĘ POD MIECZ; SZUKAĆ IGŁY W STOGU SIANA ↔ SZUKAĆ SZPILKI W STOGU SIANA; SIEDZIEĆ JAK NA BOMBIE ↔ SIEDZIEĆ JAK NA WULKANIE; SPŁYNEŁO PO KIMŚ JAK WODA PO GĘSI ↔ SPŁYNEŁO PO KIMŚ JAK WODA PO KACZCE; UCHYLIĆ KAPELUSZA ↔ UCHYLIĆ CZAPKI; WALIĆ GŁOWĄ O MUR ↔ WALIĆ GŁOWĄ O ŚCIANĘ; STANAĆ OŚCIĄ W GARDLE ↔ STANAĆ KOŚCIĄ W GARDLE; ZIEMIA SIĘ PALI POD NOGAMI ↔ ZIEMIA SIĘ USUWA SPOD NÓG.

Derywacja w tym modelu ma najczęściej charakter wzajemny i prowadzi do utworzenia derywatów modyfikacyjnych.

c) Komutacja prowadzona w obrębie form bliskoznacznych polegać też może na wprowadzeniu do struktury frazeologizmu leksemu należącego do specyficznej warstwy języka. Dość często wykorzystuje się *wulgaryzmy* i *kolokwializmy*, których obecność w wyraźny sposób zmienia wartość stylistyczną i ekspresję bazowej jednostki frazeologicznej. Jako przykład podać można ciągi typu:

ČUVATI SVOJU GUZICU → ČUVATI SVOJE DUPE; PASTI NA GUZICU OD ČUDA → PASTI NA DUPE OD ČUDA; UDARATI GLAVOM KROZ ZID → LUPATI GLAVOM KROZ ZID; UMRIJETI KAO PAS → CRKNUTI KAO PAS; ZAVEZATI USTA → GUBICU → NJUŠKU;

DOSTAĆ W TWARZ → DOSTAĆ W MORDE; MÓWIĆ CO ŚLINA NA JĘZYK PRZYNIESIE → PLEŚĆ CO ŚLINA NA JĘZYK PRZYNIESIE; MÓWIĆ PÓLGĘBKIEM → BĄKAĆ PÓLGĘBKIEM; NABRAĆ WODY W USTA → NABRAĆ WODY W GĘBĘ; NAROBIĆ W GACIE ZE STRACHU → NASRAĆ W GACIE ZE STRACHU.

d) Oprócz tego typu leksemów widoczną zmianę ekspresji powoduje także wprowadzenie do frazeologizmu *dialektyzmów* (regionalizmów), *poetyzmów* czy też *archaizmów*. Powstały derywat w sposób widoczny różni się od frazeologi-

zmu bazowego kolorytem, siłą wyrazu. Egzemplifikacjami tego typu odmiany derywacji frazeologicznej mogą być formy:

BOJATI SE KAO VRANA **BRODARA** → BOJATI SE KAO VRANA **SKELEDŽIJE**; KUPOVATI MAČKA U **VREĆI** → KUPOVATI MAČKA U **MEHU**; ODVOJITI SE OD STOLA I **KREVETA** → ODVOJITI SE OD STOLA I **POSTELJE**; **POLJUBITI** VRATA → **CELIVATI** VRATA; PRAVITI RAČUN BEZ **KRČMARA** → PRAVITI RAČUN BEZ **BIRTAŠA**; PRUŽITI SE PREMA **POKRIVAČU** → PRUŽITI SE PREMA **GUBERU**; STRPATI U JEDNU **VREĆU** → STRPATI U JEDAN **DŽAK**;

CHWYCIĆ SIĘ **BRONI** → CHWYCIĆ SIĘ **OREŽA**; CZEKAĆ JAK KANIA NA **DESZCZ** → CZEKAĆ JAK KANIA **DŹDŻU**; MIEĆ **GŁOWĘ** NA KARKU → MIEĆ **KIEPEŁE** NA KARKU; PATRZEĆ **KRZYWYM OKIEM** → PATRZEĆ **KOSYM OKIEM**; **PLAKAĆ** KROKODYLOWYMI ŁZAMI → **RONIĆ** KROKODYLOWE ŁZY; STRZĘPIĆ JĘZYK **DARMO** → STRZĘPIĆ JĘZYK **PO PRÓŻNICY**; **SKALAĆ** (CZYM) DŁONIE → **SPLAMIEĆ** (CZYM) DŁONIE.

W przypadku omawianych tu ciągów derywacyjnych za frazeologizm motywujący uznamy ten, w którego obrębie znajdowała się jednostka leksykalna semantycznie prostsza, a więc — w tym przypadku — przynależna do nienacechowanej stylistycznie warstwy języka, względnie jednostka o mniejszej ekspresji aniżeli element, na który została wymieniona w procesie komutacji¹¹.

e) Derywaty frazeologiczne mogą być tworzone za sprawą wymiany form leksykalnych, powiązanych związkami *metaforycznymi*. Jak wiadomo, zjawisko metafory opiera się na przeniesieniu nazwy jednego elementu językowego na inny wskutek dostrzegania podobieństw (funkcjonalnych, ilościowych, jakościowych itp.) pomiędzy tymi dwoma elementami świata zewnętrznego. W obrębie leksykologii dowodem takiego właśnie metaforycznego, przenośnego postrzegania świata jest istnienie zjawiska polisemii. W omawianym tu modelu derywacji leksem znajdujący się w bazowym frazeologizmie wymieniany zostaje na formę polisemantyczną, której zakres znaczeniowy pokrywa się ze znaczeniem prymarnej jednostki. Przykładami tego typu derywacji mogą być ciągi:

¹¹ Przynajmniej w części ciągów frazeologicznych, w których pojawiają się wulgaryzmy i kolokwializmy możliwa jest inna interpretacja kierunku motywacji. Jednostki typu PASTI NA GUZICU OD ČUDA czy NAROBIĆ ZE STRACHU W GACIE mogą być bowiem traktowane jako eufemizmy, czyli jednostki semantycznie wtórne wobec frazeologizmów zawierających wulgaryzmy DUPE i NASRAC. Takie podejście cechuje Danutę Buttlerową, która interpretowała frazeologizm BRUDNY JAK PROSIĘ jako wtórny eufemizm wobec prymarnego BRUDNY JAK ŚWINIA (por. D. Buttler, *Przydatność pojęć...*, s. 32; E. Kozarzewska, *Typy alternacji...*, s. 181). W niniejszej pracy odrzuca się jednak taką interpretację, uznając, że implikowałaby ona konieczność zastosowania diachronicznego ujęcia przy analizie materiału językowego.

BACITI SJEME **MRŽNJE** → BACITI SJEME **RAZDORA**; IMATI **JAKE ŽIVCE** → IMATI **ČELIČNE ŽIVCE**; ISPLIVATI → **PROBITI** ↔ **DOĆI** ↔ **ISKOČITI** NA POVRŠINU; LUTATI → **LEBDETI** ↔ **PLOVITI** U OBLACIMA; PLATITI **ŽIVOTOM** → PLATITI **GLAVOM**; SKINUTI **BRIGU** → **TERET** ↔ **BREME** S VRATA; STAJATI NA **SLABIM** → **GLINENIM** ↔ **STAKLENIM** NOGAMA;

MIEĆ **MOCNE NERWY** → MIEĆ **STALOWE NERWY**; SIEDZIEĆ ZA **KIEROWNICĄ** → SIEDZIEĆ ZA **KÓŁKIEM**; WYTRĄCIĆ (KOMU) **ARGUMENTY** Z RĘKI → WYTRĄCIĆ (KOMU) **BROŃ** Z RĘKI; ZAPŁACIĆ **ŻYCIEM** → ZAPŁACIĆ **GŁOWĄ**.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że polisemia niektórych rzeczowników może wynikać z faktu funkcjonowania tych jednostek w obrębie określonych związków frazeologicznych¹². Dla czynionych na płaszczyźnie synchronicznej rozważań nie jest jednak relewantne, czy najpierw doszło do wykształcenia się przenośnego znaczenia słowa **KÓŁKO** ‘kierownica’, czy też wcześniej w języku zaczął funkcjonować frazeologizm **SIEDZIEĆ ZA KÓŁKIEM**.

f) Związki istniejące pomiędzy wymienianymi w procesie komutacji leksemami zasadzają się nie tylko na zjawisku metafory, ale także *metonimii*. Komutacja w tym wypadku polega na zastąpieniu leksemu będącego elementem składowym bazowego frazeologizmu elementem pozostającym wobec niego w stosunku semantycznej styczności. Bardzo często są to właściwe synekdosze relacje ‘część za całość’ oraz ‘całość za część’, co widać w przykładach:

BACITI OBRAZ POD **NOGE** → BACITI OBRAZ POD **PETU**; ČEKATI SVOJ **DAN** → ČEKATI SVOJ **ČAS**; KRASTI BOGU **VREME** → KRASTI BOGU **DANE**; NE VIDETI ŠUMU OD **DRVEĆA** → NE VIDETI ŠUMU OD **STABALA**; OPRATI **GLAVU** → OPRATI **UŠI**; OTEGNUTI SE KAO GLADNA **GODINA** → OTEGNUTI SE KAO GLADAN **DAN**; PLJUNUTI U **LICE** → PLJUNUTI U **BRADU**;

CHYLIĆ **GŁOWĘ** (PRZED CZYM / KIM) → CHYLIĆ **CZOŁA** (PRZED CZYM / KIM); DOSTAĆ W **GĘBĘ** → DOSTAĆ W **ZĘBY**; LEŻEĆ DO GÓRY **BRZUCHEM** ↔ LEŻEĆ DO GÓRY **PĘPKIEM**; MIEĆ NIEWYPARZONĄ **BUZIĘ** → MIEĆ NIEWYPARZONY **JĘZYK**; PUSZCZAĆ SIĘ NA MĘTNE **WODY** → PUSZCZAĆ SIĘ NA MĘTNE **FALE**; SPĘDZAĆ SEN Z **OCZU** → SPĘDZAĆ SEN Z **POWIEK**; ZIEMIA SIĘ PALI POD **NOGAMI** → ZIEMIA SIĘ PALI POD **STOPAMI**.

¹² D. Mršević-Radović, *op. cit.*, s. 142–147; B. Nowakowska, *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie*, Kraków 2005, s. 81; A. Pajdzińska, *op. cit.*, s. 33–36.

Dość często wykorzystywana jest także metonimiczna relacja ‘abstrakcja za konkret’, jak w ciągach:

STAJATI PRED VRATIMA → **BITI** ↔ **NALAZITI SE PRED VRATIMA**; **LEBDETI IZMEĐU ŽIVOTA I SMRTI** → **BITI IZMEĐU ŽIVOTA I SMRTI**; **PRESELITI SE NA ONAJ SVET** → **OTIĆI NA ONAJ SVET**; **UZETI ROG ZA SVEĆU** → **KUPITI ROG ZA SVEĆU**;

DOLAĆ OLIWY DO OGNI → **DODAC OLIWY DO OGNI**; **POŁKNAĆ HACZYK** → **ZŁAPAC SIĘ NA HACZYK**; **TRZYMAĆ WSZYSTKIE KARTY W RĘKU** → **MIEĆ WSZYSTKIE KARTY W RĘKU**; **STAĆ U PROGU** → **BYĆ U PROGU**.

Prócz wspomnianych relacji związku istniejące pomiędzy komutującymi z sobą leksemami mogą też bazować na wielu innych rodzajach metonimicznych relacji styczności, m.in. ‘pojemnik za zawartość’, ‘wytwór za materiał’, ‘efekt czynności za czynność’ itd.¹³ Egzemplifikacjami są ciągi derywacyjne typu:

GUTATI POGLEDOM ↔ **GUTATI OČIMA**; **POVISITI TON** ↔ **POVISITI GLAS**; **RADITI OD DANA I KOMADA** ↔ **ŽIVETI OD DANA I KOMADA**; **SPAVATI KAO KLADA** ↔ **SPAVATI KAO DRVO**; **UGRISTI SE ZA JEZIK** ↔ **UGRISTI SE ZA USNU**; **VOLETI IZ DUBINE DUŠE** ↔ **VOLETI IZ DUBINE SRCA**; **VRANA PAMET POPILA** ↔ **VRANA MOZAK POPILA**;

KAMIEŃ SPADŁ Z SERCA ↔ **KAMIEŃ SPADŁ Z PIERSI**; **LIZAĆ BUTY (KOMU)** ↔ **LIZAĆ STOPY (KOMU)**; **NIENAWIDZIĆ W GŁĘBI DUSZY** ↔ **NIENAWIDZIĆ W GŁĘBI SERCA**; **RZUCIĆ WYZWANIE** ↔ **RZUCIĆ RĘKAWICĘ**; **SIĘGNAĆ DO KIESZENI** ↔ **SIĘGNAĆ DO PORTFELA**; **ZDZIERAĆ GARDŁO** ↔ **ZDZIERAĆ GŁOS**.

g) Oprócz derywacji komutacyjnej, która prowadzi do wykształcenia się derywatów modyfikacyjnych, różniących się od bazy prymarnie ekspresją lub rodzajem obrazowości, wymiana leksemów może spowodować też powstanie frazeologizmów mutacyjnych. Bardzo często tworzy się je za sprawą komutacji prowadzącej do zmiany charakterystyki czasowej czynności wyrażonej w bazowym frazeologizmie¹⁴. Pierwszą z metod fundowania derywatu mającego cechę innego sposobu zachodzenia określonej czynności lub innej fazy jej realizacji stanowi *inchoatywizacja*. Komutacja formy czasownikowej bazowego zwrotu

¹³ Por. G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, przeł. T. Krzeszowski, Warszawa 1988, s. 58–63.

¹⁴ Istota tego typu derywacji frazeologicznej opiera się na analogicznych procesach tworzenia odczasownikowych derywatów werbalnych typu *kwitnąć* → *zakwitnąć*, *czytać* → *doczytać*, *szzyfrować* → *rozszyfrować*, *cieszyć się* → *cieszyć*. Por. *Gramatyka...*, s. 546–549.

proceedzi w tym wypadku do nacechowania frazeologizmu pochodnego znaczeniem początku zachodzenia określonego stanu rzeczy. Mechanizm derywacji sprowadza się do wymiany werbalnej formy znajdującej się we frazeologizmie bazowym na jej inchoatiwum. Jako przykłady podać można ciągi:

BITI NA TERETU NEKOME → **PASTI** NA TERET NEKOME; **BREME NOSITI** → **ZACI** U BREME; **DRŽATI** U RUKAMA → **DOSPETI** U RUKE; **DRŽATI** (NEKOGA) U ŠKRIPCU → **DOVESTI** (NEKOGA) U ŠKRIPAC; **ŽIVJETI** NA PROSJAČKOM ŠTAPU → **DOTJERATI** DO PROSJAČKOG ŠTAPA; **ŽIVETI** U KULI OD SLONOVE KOSTI → **ZATVORITI SE** U KULU OD SLONOVE KOSTI;

BYĆ NA BRUKU → **ZNALEŽĆ SIĘ** NA BRUKU; **BYĆ** (Z KIM) NA WOJENNEJ ŚCIEŻCE → **WEJŚĆ** (Z KIM) NA WOJENNĄ ŚCIEŻKĘ; **BYĆ** W TARAPATACH → **ZNALEŽĆ SIĘ** W TARAPATACH; **MIEĆ** KSZTAŁT → **NABIERAĆ** KSZTAŁTU; **MIEĆ** (CO) NA BARKACH → **WZIĄĆ** (CO) NA BARKI; **TRZYMAĆ** PANA BOGA ZA NOGI → **ZŁAPAĆ** PANA BOGA ZA NOGI.

h) Kolejną odmianą mutacyjnej komutacji jest *finalizacja*, czyli proces, za sprawą którego dochodzi do wykształcenia się derywatu nacechowanego znaczeniem zaprzestawania czynności, jej likwidacji lub anulowania czy też zanikania stanu wyrażanego we frazeologizmie motywującym. Istota derywacji sprowadza się w tym wypadku do wymiany czasownika będącego składnikiem frazeologizmu motywującego na czasownik anulatywny, limitywny lub inny, mający znaczenie uzyskania, osiągnięcia czegoś. Przykładami takiej odmiany derywacji są ciągi:

BITI U FORMI → **IZAĆI** IZ FORME; **DIZATI** BARJAK → **OSTAVITI** BARJAK; **DRŽATI** U RUKAMA → **ISPUSTITI** IZ RUKU; **IMATI** BUBICE U GLAVI → **ISTERATI** BUBICE IZ GLAVE; **IMATI** DOBAR GLAS → **IZGUBITI** DOBAR GLAS; **NAĆI SE** U BLATU → **DIĆI SE** IZ BLATA; **NOSITI** BREME → **OSLOBODITI SE** BREMENA; **NAVUĆI** BEDU NA VRAT → **SKINUTI** BEDU S VRATA;

BYĆ NA DNIE → **ODBIJAĆ** OD DNA; **STAĆ** NA DRODZE (KOMU) → **ZEJŚĆ** Z DROGI (KOMU); **SPLAMIEĆ** RĘCE CZYMŚ → **UMYWAĆ** RĘCE OD CZEGOŚ; **ALKOHOL SZUMI** W GŁOWIE → **ALKOHOL WIETRZEJE** Z GŁOWY; **SZUKAĆ** KOZŁA OFIARNEGO → **ZNALEŽĆ** KOZŁA OFIARNEGO; **TRZYMAĆ** (KOGO) W GARŚCI → **WYPUŚCIĆ** (KOGO) Z GARŚCI.

i) W obrębie leksykalnej derywacji międzyfrazeologicznej odnaleźć można nie tylko procesy bazujące na zmianach charakterystyki czasowej form motywujących. Frazeologiczne derywaty mutacyjne mogą również powstawać w opar-

ciu o inne relacje semantyczne. Jedną z dość często wykorzystywanych metod w procesie derywacji międzyfrazologicznej jest *antonimizacja*. Fundacja frazeologizmu wykorzystująca zjawisko antonimii polega na leksykalnej komutacji, wskutek której wykształca się derywat o znaczeniu przeciwnym do frazeologizmu będącego podstawą derywacyjną. Mechanizm derywacji sprowadza się zwykle do wymiany leksemu wchodzącego w skład bazy na jego antonim: antonim właściwy, komplementarny lub konwers. Możliwa jest też komutacja form rzeczownikowych, które nie są swoimi bezpośrednimi antonimami, jednak pośrednio pozostają w relacji antonimii za sprawą spolaryzowanych semantycznie gniazd synonimicznych, w których skład wchodzi. W procesie komutacji biorą udział czasowniki i przymiotniki, rzadziej rzeczowniki oraz przyimki. Przykładami tego typu derywacji mogą być ciągi typu:

BITI **IZVAN** SEBE ↔ BITI **PRI** SEBI; MISLITI **SVOJOM** GLAVOM ↔ MISLITI **TUĐOM** GLAVOM; OBRATITI SE NA **KRIVU** ADRESU ↔ OBRA-TITI SE NA **PRAVU** ADRESU; **PORASTI** U OČIMA ↔ **PASTI** U OČIMA; PLIVATI **UZ** VODU ↔ PLIVATI **NIZ** VODU; **PRODATI** ROG ZA SVIJEĆU ↔ **KUPITI** ROG ZA SVIJEĆU; **VOLETI** IZ DUBINE DUŠE ↔ **MRZETI** IZ DNA DUŠE;

DOSTAĆ ŁUPNIA ↔ **DAĆ** ŁUPNIA; **DZIAŁAĆ** W **ZŁEJ** WIERZE ↔ **DZAŁAĆ** W **DOBREJ** WIERZE; (CZYJA) GWIAZDA **ROZBŁYSKA** ↔ (CZYJA) GWIAZDA **GAŚNIE**; **OTWORZYĆ** JADACZKĘ ↔ **ZAMKNAĆ** JADACZKĘ; **PLYNAĆ** Z PRĄDEM ↔ **PLYNAĆ** **POD** PRĄD; **RZUCIĆ** RĘKAWICĘ ↔ **PODJAĆ** RĘKAWICĘ; **URODZIĆ** SIĘ **POD** **DOBRA** GWIAZDĄ ↔ **URODZIĆ** SIĘ **POD** **ZŁĄ** GWIAZDĄ; **WCHODZIĆ** NA EKRAN ↔ **SCHODZIĆ** Z EKRANU.

j) Komutacyjna derywacja międzyfrazologiczna opiera się też często na czasownikowych relacjach semantycznych dotyczących związków pomiędzy denotowaną czynnością a jej podmiotem i przedmiotem. Efektem derywacji jest wykształcenie się frazeologicznej formy pochodnej, która została nacechowana znaczeniem powodowania procesu lub stanu wyrażonego we frazeologizmie bazowym. Z reguły towarzyszy temu odwrócenie pacjentyno-agentywnej struktury frazeologizmu. W literaturze ta odmiana derywacji semantycznej nosi nazwę *kauzatywizacji*¹⁵. Jako przykłady można podać ciągi:

BACITI (KOGA) NA CESTU → **NAĆI** SE NA CESTI; **BITI** U ŠAHU → **DRŽATI** (KOGA) U ŠAHU; **STAJATI** NA TANKOM LEDU → **NAVUĆI** (KOGA) NA TANAK LED; **OSTATI** NA CEDILU → **OSTAVITI** (KOGA) NA CEDILU; **NAĆI** SE NA ULICI → **IZBACITI** (KOGA) NA ULICU; **ZAVUĆI**

¹⁵ Por. A.M. Lewicki, *Studia z teorii frazeologii*, Łask 2003, s. 78–80; A. Menac, *op. cit.*, s. 3.

SE U MIŠJU RUPU → **SATERATI** (KOGA) U MIŠJU RUPU; **ZBACITI** JARAM S SEBE → **UPREGNUTI** (KOGA) U JARAM;

BYĆ KOZŁEM OFIARNYM → **ZROBIĆ** (Z KOGO) KOZŁA OFIARNEGO; **BYĆ NA NOGACH** → **POSTAWIĆ** (KOGO) NA NOGI; **MIEĆ NÓŻ NA GARDLE** → **PRZYKŁADAĆ** (KOMU) NÓŻ DO GARDŁA; **SCHODZIĆ NA MANOWCE** → **SPROWADZAĆ** (KOGO) NA MANOWCE; **STAĆ POD ŚCIANĄ** → **STAWIAĆ** (KOGO) POD ŚCIANĄ; **WZIĄĆ (CO) NA BARKI** → **ZRZUCIĆ** (CO) NA (CZYJE) BARKI; **ZOSTAĆ NA ŁODZIE** → **ZOSTAWIĆ** (KOGO) NA ŁODZIE.

2. Derywacja leksykalna zwrotów frazeologicznych poprzez addycję

Oprócz komutacji inną metodą derywacji leksykalnej zwrotów jest addycja leksykalna. Addycja, z funkcjonalnego punktu widzenia, jest bardzo bliska słowotwórczej derywacji postępowej. O ile jednak w obrębie klasycznego słowotwórstwa derywacja postępową stanowi rozpowszechniony i często występujący sposób tworzenia form pochodnych, o tyle w derywacji frazeologicznej addycję stosuje się zdecydowanie rzadziej aniżeli komutację¹⁶. Mechanizm addycji, prowadzącej do powstania zwrotów motywowanych przez inne zwroty frazeologiczne, polega na uzupełnieniu jednostki bazowej o jedno- lub wieloskładnikowy element. Na płaszczyźnie syntaktycznej dodany składnik ma status przydawki lub okolicznika, czasem poszerza konstrukcję dopełnieniową bazowego frazeologizmu. Przykładami leksykalnej addycji prowadzącej do wykształcenia się zwrotów frazeologicznych mogą być ciągi:

BORITI SE DO POSLEDNJE KAPI → BORITI SE DO POSLEDNJE KAPI **KRVI**; DERATI KOŽU → DERATI KOŽU **S LEĐA**; GOVORITI KAO IZ BURETA → GOVORITI **GLASOM** KAO IZ BURETA; IĆI S KOKOŠIMA SPAVATI → IĆI S KOKOŠIMA SPAVATI **U KREKET**; ISPUSTITI DAH → ISPUSTITI **POSLEDNJI** DAH; MUČI SE KAO ĐAVO → MUČI SE KAO ĐAVO **U PLITKOJ VODI**; SVITI GNEZDO → SVITI **PORODIČNO** GNEZDO; UDARITI U BUBANJ → UDARITI U BUBNJEVE **I TALAMBASE**; ZNATI KAO OČENAŠ → ZNATI KAO **POP** OČENAŠ;

NIE KIWNAĆ PALCEM → NIE KIWNAĆ PALCEM **W BUCIE**; PRZEŁKNAĆ PIGUŁKĘ → PRZEŁKNAĆ **GORZKĄ** PIGUŁKĘ; ROZSTAWAĆ SIĘ ZE ŚWIATEM → ROZSTAWAĆ SIĘ Z **TYM** ŚWIATEM; SIEDZIEĆ JAK MYŚZ POD MIOTŁĄ → SIEDZIEĆ **CICHO** JAK MYŚZ POD MIOTŁĄ; UDERZYĆ JAK GROM → UDERZYĆ JAK GROM **Z JASNEGO NIEBA**;

¹⁶ Por. D. Buttler, *O zjawiskach derywacji...*, s. 231.

URWAĆ SIĘ Z CHOINKI → URWAĆ SIĘ Z CHOINKI **WIELKANOCNEJ**;
 WŁOSY STAJĄ DĘBA → WŁOSY STAJĄ DĘBA **NA GŁOWIE**; WYWLE-
 KAĆ RODZINNE BRUDY → WYWLEKAĆ RODZINNE BRUDY **NA ŚWIA-
 TŁO DNIA**.

Jak widać, efektem addycji jest wykształcenie się derywatu modyfikacyjnego, który od jednostki motywującej różni się większym stopniem ekspresji. Osiągane jest to przez konkretyzację czynności denotowanej we frazeologizmie lub poszerzenie zbioru desygnatów obejmowanych przez tę czynność. Kierunek motywacji jest w przypadku powyższych ciągów dość łatwy do wskazania — za formy pochodne uznaje się jednostki formalnie bardziej złożone i cechujące się ekspresyjną „nadwyżką” w stosunku do jednostki frazeologicznej formalnie prostszej.

3. Derywacja morfologiczna zwrotów frazeologicznych

Zarówno w polszczyźnie, jak i serbszczyźnie zwroty frazeologiczne motywowane innymi zwrotami można fundować, nie tylko operując na płaszczyźnie leksykalnej, lecz także morfologicznej. Wydaje się, że nie jest to technika derywacyjna równie popularna jak metody leksykalne, jednak dość łatwo można odnaleźć — i w języku polskim, i serbskim — charakterystyczne przykłady zwrotów utworzonych właśnie za pomocą środków morfologicznych.

a) W pierwszym wypadku proces derywacji sprowadza się do sufiksальной *de-minutywizacji* jednego z nominalnych członów bazy derywacyjnej. Prowadzi to do wytworzenia się modyfikacyjnego derywatu o innym odcieniu stylistycznym aniżeli frazeologizm bazowy. Przykładami tego typu ciągów mogą być frazeologizmy:

ČITATI IZMEĐU **REDOVA** → ČITATI IZMEĐU **REDAKA**; IMATI **BUBE** U GLAVI → IMATI **BUBICE** U GLAVI; IMATI **MUHE** U GLAVI → IMATI **MUŠICE** U GLAVI; PITI KRV NA **SLAMKU** → PITI KRV NA **SLAMČICU**; PLAŠITI SE SVOJE **SENE** → PLAŠITI SE SVOJE **SENKE**; RODITI SE U **KOŠULJI** → RODITI SE U **KOŠULJICI**; VRATITI NEKOME **LOPTU** → VRATITI NEKOME **LOPTICU**;

MIEĆ POD **GÓRĘ** → MIEĆ POD **GÓRKĘ**; NIE PISNAĆ **SŁOWA** → NIE PISNAĆ **SŁÓWKA**; **NOGA** SIĘ POWINEŁA (KOMU) → **NÓŻKA** SIĘ POWINEŁA (KOMU); OWIJAĆ (KOGO) DOKOŁA **PALCA** → OWIJAĆ (KOGO) DOKOŁA **PALUSZKA**; PROWADZIĆ ZA **RĘKĘ** → PROWADZIĆ ZA **RĄCZKĘ**; PRZEBRAĆ **MIARĘ** → PRZEBRAĆ **MIARKE**.

Warto zauważyć, że w wielu opracowaniach jednostki frazeologiczne typu IMATI BUBE U GLAVI → IMATI BUBICE U GLAVI; NIE PISNAĆ SŁOWA

→ NIE PISNAĆ SŁÓWKA traktuje się nie jako odrębne frazeologizmy powiązane stosunkiem derywacji, ale jako dwa warianty gramatyczne jednego i tego samego frazeologizmu, połączone związkiem wariacji¹⁷. Wymienione wyżej zestawienia frazeologizmów nie są uznawane jednak za przejawy wariacji frazeologicznej. Uważa się bowiem, że przedstawiona tu komutacja powoduje zmianę typu nacechowania stylistycznego danej jednostki frazeologicznej i w konsekwencji prowadzi do modyfikacji jej znaczenia¹⁸.

b) Można zauważyć, że w obrębie polszczyzny funkcjonują dość rzadkie pary frazeologizmów typu:

BYĆ NA **BANI** : BYĆ NA **BAŃCE**; JECHAĆ NA TYM SAMYM **WOZIE** : JECHAĆ NA TYM SAMYM **WÓZKU**; MIEĆ **PIACH** W RĘKAWACH : MIEĆ **PIASEK** W RĘKAWACH; SZUKAĆ (CZEGO) ZE **ŚWIECĄ** : SZUKAĆ (CZEGO) ZE **ŚWIECZKĄ**; WYPRÓŻNIAĆ **KIELICHY** : WYPRÓŻNIAĆ **KIELISZKI**.

W ich obrębie można dostrzec złożoną relację pochodności. Z diachronicznego punktu widzenia rzeczowniki *wózek*, *świeczka*, *bańka*, *piasek* to deminutywa jednostek *wóz*, *świeca*, *bania*, *piach* (np. *świeczka* to ‘mała świeca’). Biorąc pod uwagę perspektywę synchroniczną, kierunkowi motywacji trzeba przydać jednak odwrotny wektor, a formy typu *świeca* należy uznać za pochodne wobec *świeczka* (*świeca* to ‘wielka świeczka’). Tym samym w podanych wyżej parach frazeologizmów należałoby wyznaczyć następujący kierunek derywacji: SZUKAĆ ZE **ŚWIECZKĄ** → SZUKAĆ ZE **ŚWIECĄ** itd., a następnie ciągi te uznać za przejaw morfologicznej derywacji zwrotów przez *augmentatywizację*¹⁹.

c) W przypadku derywacji zwrotów frazeologicznych motywowanych innymi zwrotami, środki morfologiczne mogą być wykorzystywane nie tylko do tworzenia derywatów modyfikacyjnych, ale też mutacyjnych. Przekształcenia dokonywane na płaszczyźnie morfologicznej prowadzą w tym wypadku do wykształcenia się pochodnych zwrotów, cechujących się inną charakterystyką czasową, ilościową (lub inną intensywnością) czynności denotowanej przez bazowy frazeologizm. Pierwszym z tych procesów jest morfologiczna *inchoatywizacja*, czyli nadanie derywatowi znaczenia początku zachodzenia określonej czynności czy też stanu rzeczy.

¹⁷ Por. K. Giuľumianc, *Odmianki frazeologiczne w polskim języku literackim*, „Prace Filologiczne” XXVII, Warszawa 1977, s. 302; D. Buttler, *Pojęcie wariantów frazeologicznych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 1982, s. 34–35.

¹⁸ Szerzej X. Јарошевич, *Варијантност фразеолошких јединица у српском и пољском језику*, 41 Научни састанак слависта у Вукове дане, Српски језик и његове нормe, 41/1, уред. Д. Мршевић-Радовић, Београд 2012, s. 515–516.

¹⁹ Szerzej o problemach motywacji tego typu form: A. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej...*, s. 166–167.

Derywaty frazeologiczne tworzone są przez prefiksalne przekształcenie werbalnego członu bazy derywacyjnej do postaci inchoatiwum. W procesie tym wykorzystywane są różnego rodzaju prefiksy: w języku polskim dominują formy utworzone za pomocą sufiksów *za-*, *po-*, natomiast w serbskim spotykane są przedrostki: *za-*, *na-*, *uz-*. Omawiany tu rodzaj derywacji widoczny jest w ciągach typu:

ĆULITI UŠI → **NAĆULITI** UŠI; DIZATI NOS → **UZDIZATI** NOS;
IGRATI MAČKE I MIŠA → **ZAIGRATI** MAČKE I MIŠA; MIRISATI NA BARUT → **ZAMIRISATI** NA BARUT; MUTITI VODU → **UZMUTITI** VODU;
PLAKATI KAO LJUTA GODINA → **ZAPLAKATI** KAO LJUTA GODINA;
PLIVATI U IZOBILJU → **ZAPLIVATI** U IZOBILJU; PRAVITI SE LUD → **NAPRAVITI** SE LUD;

BECZEĆ JAK BARAN → **ZABECZEĆ** JAK BARAN; CHOROWAĆ NA LENIA → **ZACHOROWAĆ** NA LENIA; CZUĆ PISMO NOSEM → **POCZUĆ** PISMO NOSEM; CZUĆ SIĘ JAK W RAJU → **POCZUĆ** SIĘ JAK W RAJU;
GRZMIEĆ JAK Z AMBONY → **ZAGRZMIEĆ** JAK Z AMBONY; MIESZKAĆ POD MOSTEM → **ZAMIESZKAĆ** POD MOSTEM; SYPAĆ SIĘ JAK Z ROGU OBFITOŚCI → **POSYPAC SIĘ** JAK Z ROGU OBFITOŚCI; WIERZYĆ NA SŁOWO → **UWIERZYĆ** NA SŁOWO.

d) Możliwa jest również *perfektywizacja* frazeologizmu dokonana na płaszczyźnie morfologicznej. Wskutek perfektywizacji czasownika współtworzącego motywujący frazeologizm dochodzi do wykształcenia się derywatu frazeologicznego o cesze czynności dokonanej, kompletnej, spełnionej. Czasownik przynależny do motywującego frazeologizmu poddawany jest transformacji do formy perfektu na dwa sposoby: przez dodanie prefiksu lub wymianę przyrostka tematowego. Na podstawie zgromadzonego materiału trudno wskazać morfemy szczególnie wyróżniające się frekwencją w procesie derywacji. Można podać następujące przykłady tego rodzaju derywacji:

DIRATI DO DNA DUŠE → **DIRNUTI** DO DNA DUŠE; JESTI LUDE GLJIVE → **POJESTI** LUDE GLJIVE; NADUVATI SE KAO ŽABA → **NADUTI** SE KAO ŽABA; PISATI NEŠTO NA ADRESU (ČIJU) → **NAPISATI** NEŠTO NA ADRESU (ČIJU); SAVIJATI KIČMU → **SAVITI** KIČMU; TRČATI KAO BEZ DUŠE → **DOTRČATI** KAO BEZ DUŠE;

BRAĆ NOGI ZA PAS → **WZIĄĆ** NOGI ZA PAS; GNIĆ W WIĘZIENIU → **ZGNIĆ** W WIĘZIENIU; KUPOWAĆ KOTA W WORKU → **KUPIĆ** KOTA W WORKU; MIESZAĆ (KOGO) Z BŁOTEM → **ZMIESZAĆ** (KOGO) Z BŁOTEM; PALIĆ ZA SOBĄ MOSTY → **SPALIĆ** ZA SOBĄ MOSTY; STAWIAĆ CZOŁA (CZEMU/KOMU) → **STAWIĆ** CZOŁA (CZEMU/KOMU); WBIJAĆ DO GŁOWY → **WBIĆ** DO GŁOWY.

e) Innym procesem, który na płaszczyźnie morfologicznej pozwala utworzyć derywaty mutacyjne jest *iteratywizacja*, a więc nacechowanie frazeologicznej formy pochodnej znaczeniem wielokrotnego odbywania się czynności. Podobnie do omówionych wyżej przykładów morfologicznej inchoatywizacji i perfektywizacji mechanizm tej odmiany derywacji frazeologicznej polega na przekształceniu w iteratiwum jednostki werbalnej, znajdującej się we frazeologizmie bazowym. W języku polskim wykorzystuje się w tym celu przyrostki tematowe: *-ewa-*, *-ywa-*, *-a-*, w języku serbskim zaś najczęściej prefiks *po-* oraz przyrostki: *-iva-*, *-ava-*, *-a-*²⁰. Tym samym jako przykłady morfologicznej, iteratywnej derywacji frazeologizmów można podać ciągi typu:

JURITI KAO LUD → JURCATI KAO LUD; PIPATI PO MRAKU → PIPKATI PO MRAKU; PITI KRV NA SLAMČICU → PIJUCKATI KRV NA SLAMČICU; PLJUVATI U LICE → PLJUCKATI U LICE;

BYĆ NA GAZIE → BYWAĆ NA GAZIE; CHODZIĆ SWOIMI ŚCIEŻKAMI → CHADZAĆ SWOIMI ŚCIEŻKAMI; MIEĆ HUMORY → MIEWAĆ HUMORY; PISAĆ JAK KURA PAZUREM → PISYWAĆ JAK KURA PAZUREM; POGRAĆ (KOMU) NA NOSIE → POGRYWAĆ (KOMU) NA NOSIE; SPAĆ NA STOJĄCO → SYPIAĆ NA STOJĄCO.

Trzeba mieć jednak na uwadze, że zarówno w języku polskim, jak i serbskim znaczenie iteratywne czasownika bardzo często wyraża się przez użycie jego formy imperfektum we właściwym kontekście zdaniowym. Tym samym proces derywacji frazeologicznej poprzez iteratywizację można rozumieć szeroko i włączyć w jego obręb liczne imperfekta. Jako przykład uzyskiwania form frazeologicznych ze znaczeniem wielokrotności za pomocą czasownikowych jednostek imperfektywnych wymienić można ciągi typu:

DOBITI BATINE → DOBIJATI BATINE; UDARITI NA NOS → UDARATI NA NOS; PASTI NA PAMET → PADATI NA PAMET; POGODITI U TANJU ŽICU → POGAĐATI U TANJU ŽICU; ZAVITI U CRNO (NEKOGA) → ZAVIJATI U CRNO (NEKOGA);

DAĆ SIĘ WE ZNAKI → DAWAĆ SIĘ WE ZNAKI; DOTRZEĆ DO SEDNA → DOCIERAĆ DO SEDNA; RZUCIĆ MIĘSEM → RZUCAĆ MIĘSEM; WYJŚĆ OBRONNĄ RĘKĄ (Z CZEGO) → WYCHODZIĆ OBRONNĄ RĘKĄ (Z CZEGO).

f) Ostatnią grupą pochodnych zwrotów, które tworzy się metodami morfologicznymi na bazie innych zwrotów frazeologicznych są derywaty tautologiczne,

²⁰ Por. *Gramatyka...*, s. 549–550; I. Klajn, *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo — sufiksacija i konverzija*, Beograd 2002, s. 325.

czyli takie, w których formant pełni wyłącznie funkcję strukturalną²¹. Mechanizm derywacji frazeologicznej polega w tym przypadku na afiksальной (prefiksальной lub sufiksальной) transformacji jednego z członów bazy do postaci jego słowotwórczego wariantu. Formant jest w tym wypadku „pusty pod względem znaczenia i aspektu”²², pełniąc jedynie funkcję strukturalną. Nowo utworzony synonimiczny czasownik, rzeczownik lub przymiotnik (zwykle posesywny lub subiektywny) staje się częścią struktury derywatu frazeologicznego. Proces fundacji egzemplifikują ciągi typu:

GORETI OD NESTRPLJENJA ↔ GORETI OD NESTRPLIVOSTI; IZAĆI NA SVETLO DANA ↔ IZAĆI NA SVETLOST DANA; ISTERATI NA ČISTI-NU ↔ ISTERATI NA ČISTAC; OMERITI LEDINU ↔ IZMERITI LEDINU; PODMETNUTI KUKAVIČJE JAJE ↔ PODMETNUTI KUKAVIČKO JAJE;

POPADAĆ W ROZPACZ ↔ WPADAĆ W ROZPACZ; RONIĆ KROKODYLE ŁZY ↔ RONIĆ KROKODYLOWE ŁZY; SPUCHNAĆ JAK KARME-LICKA BANIA ↔ SPUCHNAĆ JAK KARMELITAŃSKA BANIA; USIAŚĆ NA DUPIE ↔ SIĄŚĆ NA DUPIE; WRÓCIĆ NA STARE ŚMIECI ↔ POWRÓ-CIĆ NA STARE ŚMIECI.

* * *

Przeprowadzona analiza zgromadzonego materiału pozwala na wyciągnięcie wniosku, że zwrot frazeologiczny to jednostka, która aktywnie włącza się w procesy derywacyjne zachodzące w obrębie systemu frazeologicznego zarówno współczesnego języka polskiego, jak i serbskiego. Spośród stosowanych metod derywacyjnych największą produktywnością cieszy się komutacja, zdecydowanie mniejszą addycja oraz techniki morfologiczne. Wydaje się, że pełny obraz roli, jaką w procesie derywacji frazeologicznej odgrywa zwrot frazeologiczny, mogą dać jedynie bardziej szczegółowe badania takich wzorców derywacyjnych: jak ZWROT → WYRAŻENIE, ZWROT → FRAZA, WYRAŻENIE → ZWROT oraz FRAZA → ZWROT.

Glagolske frazeološke jedinice kao motivni elementi u poljskoj i srpskoj međufrazeološkoj derivaciji

Rezime

U radu se razmatra funkcionisanje glagolske frazeološke jedinice u poljskom i srpskom jeziku kao motivnog elementa za druge glagolske frazeologizme. Na osnovu sprovedenih ispitivanja

²¹ *Gramatyka...*, s. 375.

²² *Ibidem*, s. 563.

može se zaključiti da se izvođenje frazeoloških derivata odvija prije svega na leksičkom nivou i zasniva na mogućnosti zamjene ili uključenja novog elementa u strukturu frazeološke jedinice. Derivacija frazeologizama može se izvršiti i na morfološkom planu, obično pomoću sufiksálnih sredstava. U okviru međufrazeološke derivacije glagolski frazeologizmi najčešće motivíšu stílistícke i semantičke derivate, rjeđe sintaksičke te tautološke.

Ključne riječi: frazeologija, derivacija, glagolski frazeologizam.

Verbal idioms as the base for phraseological derivation in Polish and Serbian

Summary

The paper describes the functioning verbal idioms as a base for phraseological derivation of other verbal idioms in Polish and Serbian. Based on the research, it can be concluded that derivational processes which create a new phrasemes take place on the lexical and morphological plane. In the first case a phraseme's structure can be extended or changed by some lexical element; in the second case a structure of a phraseological base is modified by a suffix. In interphraseological derivation verbal idioms generally motivate stylistic and semantic derivatives, much less syntactic or tautological.

Keywords: phraseology, derivation, verbal idiom.